

МИКОЛА ПРИЩАК

<https://orcid.org/0000-0002-7237-5464>

m_pryschak@ukr.net

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри

філософії та гуманітарних наук

Заклад вищої освіти «Вінницький національний
технічний університет»

вул. Хмельницьке шосе, 95, м. Вінниця

НА ШЛЯХУ СТАНОВЛЕННЯ СУБ'ЄКТНО- КОМУНІКАТИВНОГО ПІДХОДУ ДО ОСОБИСТОСТІ

В статті досліджено проблеми означення та становлення суб'єктно-комунікативного підходу до особистості. Визначено та проаналізовано причини необхідності зміни методологічних основ дослідження сутності та розвитку особистості та її суб'єктності: зміна парадигми буття людини; криза діяльнісного підходу до людини (особистості); зростання ролі духовно-смислового виміру сутності та розвитку суб'єктної особистості; проблемами з визначенням предмета психології. Доведена необхідність трансформації парадигми «свідомості-Я» та діяльнісної парадигми буття людини в комунікативну парадигму, парадигму «Я – Інший». Обґрунтовано необхідність міждисциплінарного підходу до дослідження особистості та її суб'єктності.

Ключові слова: *особистість, суб'єкт, суб'єктність особистості, комунікативність, взаємодія, суб'єктно-комунікативний підхід, предмет психології, міждисциплінарність.*

MYKOLA PRYSHCHAK

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
of the Department Philosophy and Humanities

Higher educational institution «Vinnytsia National Technical University»

95, Khmelnytskyi Highway Str., Vinnytsia, Ukraine

ON THE WAY OF ESTABLISHMENT SUBJECTIVE- COMMUNICATIVE APPROACH TO PERSONALITY

The article examines the problems of definition and formation of the subject-communicative approach to personality. The reasons of necessity of change of methodological bases of research of essence and development of the person and its subjectivity are defined and analyzed: change of a paradigm of existence of the person; crisis of activity approach to the person (personality); the growing role of the spiritual and semantic dimension of the essence and development of the individual, especially its subjectivity; problems with determining the subject of psychology.

Since the end of the XIX century in the science of man there is a change in the paradigm of human existence, from the philosophy of consciousness («consciousness-I») to the philosophy of communicative consciousness («consciousness-«I – Other»»). This process started the crisis of the activity approach to the person (personality) and launched the mechanism of transformation of the activity approach into the communicative approach. The communicative approach strengthens the role of the spiritual and semantic dimension of the essence and development of the individual, especially its subjectivity.

Obstacles to the definition of the subject of psychology also stand in the way of the formation of a subjective approach to personality, in particular attempts to expand the subject of psychology to the spiritual and semantic sphere of essence and development of personality and its subjectivity, which is the subject of philosophy. Therefore, we have substantiated the need for an interdisciplinary approach to the study of personality and its subjectivity.

Based on the analysis, the need to transform the paradigm of «consciousness-I» and the activity paradigm of human existence into a communicative paradigm, the paradigm of «consciousness-«I – Other» is proved.

It is substantiated that the need to overcome the philosophy of «consciousness-I» and activity approach, the need to strengthen the spiritual and semantic dimension of personality and its subjectivity, raises the question of becoming a subject-

communicative approach, which in our opinion can be an effective methodological principle holistic theory of personality.

Key words: *personality, subject, personality's subjectivity, communicativeness, interaction, subject-communicative approach, subject of psychology, interdisciplinarity.*

В сучасній психолого-педагогічній науці, зокрема українській, відбувається активний процес дослідження суб'єктності особистості як цілісної сутності та розробки цілісної моделі особистості (О. Бондаренко, З. Карпенко, С. Кузікова, І. Нікітіна, В. Татенко, С. Шехавцова та ін.) [4; 13; 14; 16; 23; 24; 27]. Суб'єктний підхід стає методологічною основою розробки теорії особистості. Але, при наявності певного прогресу, цей процес, на нашу думку, без зміни парадигми буття людини та методологічних основ дослідження сутності та розвитку особистості, не буде успішним.

Метою статті є дослідження проблем означення та становлення суб'єктного-комунікативного підходу до особистості.

Аналіз наукових досліджень суб'єктності особистості дає можливість визначити причини необхідності зміни методологічних основ дослідження сутності та розвитку особистості, методологічних основ сутності та розвитку суб'єктності особистості:

- Перша визначається зміною парадигми буття людини: від філософії свідомості («свідомості-Я») до філософії комунікативної свідомості («свідомості- «Я – Інший»);
- Друга, що впливає з першої, це криза парадигми діяльнісного підходу, який досі залишається визначальною методологічною основою дослідження особистості та її суб'єктності. Комунікативна трансформація свідомості людини зумовлює необхідність трансформації діяльнісного підходу до людини, особистості та її суб'єктності;
- Третя, яка впливає з першої та другої, це зростання ролі духовно-смыслового виміру сутності та розвитку особистості, особливо її суб'єктності;

- Четверта базується на проблемах з визначенням предмета психології.

Тривалий час (починаючи з кінця XIX ст.) в науці про людину відбувається зміна парадигми буття людини, від філософії свідомості (свідомості «Я») до філософії комунікативної свідомості (свідомості «Я – Інший») [15]. Особливо цей процес активізувався у другій половині XX ст. та став початком етапу методологічного повороту від класичної парадигми «філософії свідомості» до парадигми «філософії комунікативної свідомості», від монологічності європейського типу спілкування до діалогічного спілкування.

Але, поки що, це, в основному, відбувається на філософському рівні осмислення буття людини, зокрема в ідеях комунікативної філософії (комунікативної етики) (К.-О. Апелъ, Ю. Габермас, Д. Бьолер та ін.) [11].

Частково на зміну парадигми буття людини відреагувала педагогічна наука. Частково, тому що педагоги, в основному, розуміють комунікацію (взаємодію) не як онтологічну сутність, а тільки як педагогічний інструментарій [6]. Можливо причина в тому, що педагоги розробляють свій педагогічний інструментарій на основі психологічних знань про людину, а для психологів комунікативність ще не стала онтологічною та смисловою основою психологічного та особистісного буття людини, методологічною основою дослідження психології особистості. Прикладом є розробка психологічних теорій особистості та суб'єктності особистості.

Онтологічною та методологічною основою сучасних теорій особистості та її суб'єктності, особливо російських та українських, залишається діяльнісна парадигма, яка своїми коріннями сягає ідей К. Маркса, хоча методологічні засади діяльнісної парадигми були закладені в теорії філософії свідомості («свідомості-Я»). Потрібно зазначити, що спроби частини філософів та психологів радянського періоду обмежити вплив радянських ідеологем на розвиток філософії, а особливо психології, мали певний успіх. Це відбувалося саме на основі діяльнісної парадигми розвитку людини [21].

Активно процес розвитку діяльнісної парадигми буття людини, в контексті суб'єктності, проходить в пострадянський період [2; 5; 17; 19; 22]. Онтологічною та системоутворювальною ознакою суб'єктності особистості сучасна психологія визначає активність, «сукупність обумовлених індивідом моментів руху діяльності» [19, с. 32]. Убачаючи «конститутивною характеристикою особистості людини... її суб'єктність» [18, с. 11], В. Петровський вважає активність основною ознакою цієї суб'єктності. «...Активним може бути названий не будь-який об'єктивно представлений у діяльності процес, а лише такий, саме існування якого перебуває у прямій залежності від суб'єкта. Це процес ініціації («запуску») діяльності, її здійснення, контролю над її динамікою тощо» [19, с. 37].

Визначення «дії», «діяльності» людини як основи буття людини та ключового методологічного принципу визначення та розробки наукової парадигми буття людини є породженням, актуалізацією свідомості «Я». Але, ні в «свідомості-Я», ні в її актуалізації «дії», «діяльності» відсутня ціннісно-сміслова «спрямованість», «вектор», які тільки і уможливають розвиток людини та її буття. З іншого боку, не існує в чистому вигляді явища «дії», вона завжди актуалізується в контексті «взаємодії», які б рівні розвитку буття людини ми б не взяли (біологічний, психологічний, інтелектуальний, духовний). Взаємодія (комунікативність) у свою чергу актуалізується у різних формах «взаємо...» або «спів...»: взаємодопомога, взаєморозуміння, співбуття, співробітництво, співпраця, комунікація, спілкування та ін. Взаємодія є способом буття людини (особистості) в світі.

Ще, в більшій мірі, некоректним є зведення до «діяльнісного підходу» проблеми суб'єктності особистості. Навіть вчені, які, в тій чи іншій мірі, розділяють ідеї діяльнісного підходу до особистості це відзначають. Так, на думку В. Татенка, суб'єктне не тотожне діяльнісному, воно наддіяльнісне. «Суб'єкт як суб'єкт діяльності ніколи не може бути зведений до неї, він завжди багатший, ніж ті конкретні форми, в яких він об'єктивується» [24, с. 248].

На нашу думку, в діяльнісному підході людина (особистість) «не бачить Іншого». Вона навіть не бачить себе, «Я» як елемента суб'єктної взаємодії. Людина, або залежна від «діяльності» (технократизм, виробництво, техніка, технологія, пізнання, культура та ін.) або використовує «діяльність» як інструмент своєї «Я-свідомості» з метою експансії зовнішнього та внутрішнього світу («підкорення природи», диктатура пролетаріату та ін.) без врахування інтересів Іншого, що в кінцевому рахунку призводить до залежності людини від «діяльності».

Діяльнісна парадигма сутності буття людини (як би ми її не видозмінювали та не осучаснювали), в своїй глибинній основі базується на філософії свідомості («свідомості-Я»). Комунікативна паридигма сутності буття людини базується на філософії комунікативної свідомості («свідомості-«Я – Інший»). «Свідомість-Я» актуалізується в системі «Я дію», а «свідомість-«Я – Інший» актуалізується у системі «Я взаємодію». Це означає, що діяльнісний аспект буття людини не втрачається, діяльність стає елементом поняття «взаємодія», яке в свою чергу є процесуально-діяльнісною характеристикою поняття «комунікативність».

Проблеми діяльнісного підходу, які виникають на шляху розробки теорії особистості, вирішуються психологами здебільшого 1) за допомогою концепту «активності», «суб'єктної активності» [22]; 2) спробою поєднати діяльнісний та гуманістичний підходи [23]; 3) спробою «обумовити» діяльнісний концепт особистості та суб'єктності особистості ціннісно-смысловими, духовними компонентами [9; 13; 22; 24]; спробою «приховати» примітивність концепту «дія», «активність» концептом «вчинок» [23]; 4) спробою звести суб'єктність особистості до духовно-смыслового виміру особистості [4]. Але все це вдається не дуже переконливо та ефективно.

Як зміна парадигми буття людини, від філософії свідомості («свідомості-Я») до філософії комунікативної свідомості («свідомості-«Я – Інший») так і

криза діяльнісного підходу до буття людини (особистості) актуалізують проблему духовно-сміслових засад буття людини (особистості).

З одного боку класична парадигма буття людини, яка базується на «свідомості-Я» призвела в ХХ ст. до кризи світоглядних, духовних та екологічних засад історичного розвитку людини, а з іншого становлення комунікативної парадигми буття людини як системи (моделі, формули) «Я – Інший» природньо актуалізує питання цінності «Я», «Іншого» та «—» (взаємодії).

Роль духовності в бутті особистості та її суб'єктності визначається зі з'ясування відношення духовності до світу, до буття. Духовність – це розгортання людського буття як форми буття взагалі. В людині як комунікативній системі «Я – Інший» вже закладено, як інтенцію, духовну (людський спосіб буття), смислову (взаємодія у світі, яка актуалізує людську сутність та людський спосіб буття), ціннісно-телеологічну (бути суб'єктом) визначеність суб'єктності особистості, визначеність «Я» та «Іншого», чого не має в системі «свідомість-Я» та ідеях діяльнісного підходу.

Тому, як для явища та поняття комунікативності, так і для явища і поняття суб'єктності, характерною є духовно-смістова наповненість та визначеність, що є актуалізацією духовно-смістової компоненти особистості.

Іншою проблемою, яка виникає на шляху розробки ефективної цілісної теорії особистості та її суб'єктності є, на нашу думку, питання, як не парадоксально, визначення предмета психології.

Як зауважує К. Абульханова-Славська, «донедавна, – визначення специфіки ряду наук, формулювання їхніх предметів мало принципово безсуб'єктний характер: у них досліджувалося психічне, етичне, соціальне й т. д. Зовсім недавно в цих науках почали складатися поняття суб'єктів – суб'єкта соціальної дії, суб'єкта морально-етичних відносин, суб'єкта психічної діяльності» [1, с. 91]. А на думку В. Татенка, суб'єктне як фундаментальна характеристика психічного конститує сутнісне ядро предмета психології [24, с. 252].

Думки К. Абульханової-Славської та В. Татенка співвідносяться з точкою зору інших психологів. «В активні відношення з дійсністю вступає безпосередньо сам суб'єкт, а не окремі акти його психічної діяльності. Тому психологія має вивчати передусім суб'єкт» (Д. Узнадзе) [25, с. 56]. Людина «сама себе створює, долаючи біологічний і соціальний фатум. Вона виражається в індивідуальному та історичному становленні, в життєвому й творчому шляху як суб'єкт індивідуального та історичного розвитку. Це і є головним предметом дослідження в сучасній психології» (В. Роменець) [20, с. 35 – 36]. Саме тому А. Брушлинський запропонував визнати категорію суб'єкта за основу інтеграції, зближення різних напрямів і шкіл психології [24, с. 252].

Сучасна психологія не тільки визначає суб'єкта головним предметом дослідження, але і ставить суб'єкта на передній план у діалозі психології та людинознавства [10; 12].

Вище проаналізовані підходи до ролі явищ та понять суб'єкта та суб'єктності в формуванні цілісної теорії (моделі) особистості, зокрема суб'єктної особистості, не викликають сумніву. Питання виникають до спроб виходу за межі предмета психології.

Однією з відповідей на питання, чому психологічній науці не вдається створити цілісної моделі особистості, зокрема її суб'єктності, полягає, на нашу думку, в тому, що створення суто «психологічної» цілісної моделі особистості і створення цілісної моделі за допомогою лише психологічного «інструментарію», не можливе. Але психологи намагаються всіх переконати в протилежному. Проблеми починають виникати тоді, коли психолог підходить до необхідності аналізу духовно-сислової сфери особистості (духовність, цінності, мораль, істина, добро, краса та ін.), коли потрібно поєднати в одній системі психологічні, етичні та естетичні фактори сутності та змісту особистості. Спосіб, який використовується психологами, це спроба втягнути сферу духовності та смислу буття особистості у сферу психічного.

Так, аналізуючи предмет психології В. Татенко зазначає, що суб'єктну

інтерпретацію предмета психології логічно узагальнити словами Г. Гегеля: «Себе в собі визначаючий дух як суб'єкт для себе – предмет психології» [8, с. 38]. Таке суб'єктне «приземлення» предмета психології, його сутнісна конкретизація, на думку ученого, певним чином розставляють усі крапки над «і». Тобто якщо об'єктом психологічної науки як суб'єкта пізнання покладається психічне життя в усіх його душевно-духовних проявах, то у визначенні її предмета варто рухатися не стільки вшир, ризикуючи, зрештою, ототожнити цей предмет з об'єктом, скільки поринати в сутнісні глибини, аби виявити там нові можливості психічного і нові аргументи на користь його якісної визначеності, онтичної самобутності й природної включеності у світ. Іншими словами, предмет психології за сутнісно-сміслового підходу формується шляхом конкретизації уявлення про вищу, граничну онтичну характеристику психічного, якою мислиться властива людині реальна можливість доростати у своєму розвитку як «психічного суб'єкта» (А. Пфендер) до рівня суб'єкта психічної, душевно-духовної життєдіяльності, здатного не тільки віддзеркалювати, не тільки регулювати, орієнтувати й управляти, але й творити із себе світ сутнього і себе в цьому світі [24, с. 253].

Тому, сучасна психологія, на думку вченого, визнає для себе актуальним проникнення у сутнісні глибини буття конкретної емпіричної людської істоти, у світ її значущих переживань, цінностей, і смислів [23, с. 334]. Своїм автентичним об'єктом вона має всі підстави вважати також усю ціннісну, змістово-сміслову і, власне, душевно-духовну сферу внутрішнього, індивідуально-психологічного життя людини як суспільної істоти [24, с. 247].

Аналіз робіт психологів з проблеми суб'єктності показує тенденцію, яку, на нашу думку, можна назвати «рейдерством філософії». Так, на своїй завершальній стадії аналізу суб'єктності, теоретичні пошуки психології суб'єктності виходять на необхідність обумовленості психологічних явищ суб'єктності духовно-смісловими, ціннісними чинниками. А так як це вже сфера філософії, приходить констатувати, що категорії «суб'єкта» та навіть

«суб'єктності» у їх «повноті», «завершеності» є міжпредметними психолого-філософськими категоріями, а явища суб'єкт та суб'єктність є предметом дослідження як психології так і філософії. Здається в цьому плані, не повинно виникати дискусій. Але проблема у тому, що у психологів, потреба необхідності «звертатися до філософії» викликає «професійний дискомфорт», можливо навіть почуття «неповноцінності». Адже їх об'єкт дослідження, у даному випадку «суб'єкт» та «суб'єктність» є «незавершеним» у психологічному плані і потребує «філософської завершеності». Тому, обирається не зовсім коректний шлях – явище та сфера духу людини «відносяться» до сфери психології. Так, у представників суб'єктно-вчинкового підходу, ціннісно-сміслової сфера, як сфера вчинку, переноситься до предмету психології. Вчинок у його філософській бахтінській інтерпретації стає психологічною категорією [3].

Тому таким важливим сьогодні є міждисциплінарний підхід. На думку вчених, викликом сучасній науці стали кризові явища, які засвідчують необхідність зміни методологічних підходів до розгляду традиційно-проблемних аспектів у конкретній галузі знання. Особливо в ситуації, коли власні теорії, моделі, методи більше не відповідають запитам практики. Їхнє переосмислення, базоване на здобутках в інших сферах пізнання створює перспективу розв'язання суперечливих тенденцій та все більше орієнтує на інтеграцію окремих наук задля подолання труднощів. Вихід за традиційні межі, на думку О. Федорової, і знаходження іншої наукової дисципліни, здатної задовольнити нові потреби, засвідчує «зародження міждисциплінарності» [26, с. 22]. Сучасні наукові дослідження вимагають інтердисциплінарної співдії, яка може відбуватися без порушення меж своєї дисципліни із запровадженням нових методів, теоретичних побудов, моделей, інтерпретаційних стратегій тощо. У цьому випадку інтеграція розширює теоретико-методологічні засади пізнання досліджуваних феноменів та уможлиблює їхнє розуміння з оперттям на нові схеми мислєдїяльності й методологування (термін А. Фурмана) [7, С. 56 – 57].

Тому, психологія, виходячи на рівень формування цілісної моделі

особистості, зокрема на основі використання системотворчої категорії «суб'єкт», не повинна «втягувати» явища та поняття, які досліджуються іншими науками, зокрема філософією (етикою), а використовувати «міждисциплінарний підхід». Особистість – соціальна духовно-психологічна сутність. Наука може ефективно розглядати особистість як цілісну сутність, але тільки на міждисциплінарній основі. Психологи можуть ефективно працювати в напрямі розробки ефективної цілісної моделі особистості, але тільки за умови, що досліджуючи духовно-смыслову сферу особистості, вони визнають, що працюють в полі філософії, зокрема етики, естетики. Потрібно також враховувати наявність такого значного для сфери духовності людини поля як релігія.

Тому, тільки коректна, толерантна співпраця представників різних наук, але в першу чергу психологів та філософів та педагогів, дасть можливість ефективного означення сутності, змісту буття особистості, розробки моделі особистості як цілісної суб'єктної духовно-психологічної сутності.

У сучасній вітчизняній науці про людину суб'єктний підхід – один із провідних у методологічному плані.

Але, дослідження нами комунікативної трансформації буття людини (особистості) засвідчує процес зародження та легітимації комунікативної парадигми буття людини (особистості). Тільки особистість як суб'єкт комунікативності (взаємодії), суб'єкт життєтворчості та життєдіяльності, наближає людину до самоактуалізації своєї смислової, онтологічної та телеологічної сутності. Визначення комунікативності як «процесу та стану взаємодії людини з внутрішнім і зовнішнім світом, на основі яких «Я» (в системі взаємодії «Я – Інший») усвідомлює себе, відкриває та актуалізує свою онтологічну, аксіологічну та телеологічну «Самість», засвідчує ключову роль «Самості» як суб'єктності особистості у її взаємодії у світі. Тому, поняття «комунікативний підхід», по своїй природі є «суб'єктно-комунікативним підходом».

Саме, суб'єктність як мотиваційний, інтеграційний, регулятивний,

координаційний центр життєтворчості та життєдіяльності людини, актуалізує ефективну комунікативність (взаємодію) особистості у світі. Акцент на розвитку суб'єктності особистості створить умови, які забезпечать розвиток в особистості комунікативних якостей, а саме, комунікативна свідомість як «свідомість-«Я – Інший», активність, діалог, співробітництво, любов, позитивне ставлення та самоствавлення, відповідальність та ін.

Висновки. В сучасній науці відбувається активний процес дослідження суб'єктності особистості як цілісної сутності та розробки цілісної моделі особистості. Суб'єктний підхід стає методологічною основою розробки теорії особистості. Але, як ми доводимо в статті, при наявності певного прогресу, цей процес гальмується 1) домінуванням філософії свідомості (свідомості-«Я»); 2) домінуванням діяльнісного підходу; 3) проблемами з визначенням предмета психології. Тому, без зміни парадигми буття людини та методологічних основ дослідження сутності та розвитку особистості, процес дослідження суб'єктності особистості як цілісної сутності та розробки цілісної моделі особистості не буде успішним. Дослідження питання сутності та розвитку особистості, зокрема її суб'єктності вимагає міждисциплінарного підходу.

Необхідність подолання філософії «свідомості-Я», подолання діяльнісного підходу ставить питання становлення суб'єктно-комунікативного підходу, який на нашу думку, може стати ефективним методологічним принципом розробки цілісної теорії особистості та її суб'єктності.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Диалектика человеческой жизни. Москва: Мысль, 1977. 224 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни : монография. Москва: Мысль, 1991. 299 с.
3. Бахтин М. М. К философии поступка. *Работы 1920-х годов*. Київ: Next, 1994. С. 11–68.
4. Бондаренко О. Ф. Суб'єктність як етичний вимір: у пошуках вітчизняної традиції в психотерапії. *Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії* / за заг. ред. В. О. Татенка. Київ: Либідь, 2006. С. 52–69.
5. Брушлинский А. В. Проблемы психологии субъекта. Москва: Ин-т

психологии РАО, 1994. 109 с.

6. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація: навч. посібник. Київ: Академія, 2006. 255 с.

7. Галян О. І. Особистість школяра у вимірах суб'єктності: історико-педагогічний дискурс: монографія. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2017. 360 с.

8. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. Т.1: Наука логики. Москва: Мысль, 1974. 452 с.

9. Гуляс І. А. Особистість як інтегральний суб'єкт аксіопсихіки. *Наука і освіта*. 2010. № 2. С. 4–8.

10. Гусельцева М. С. Рождение субъективности из духа человекознания. *Вопросы психологии*. 2018. № 1. С. 3–15.

11. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія: підручник. Київ: Лібра, 1999. 488 с.

12. Знаков В. В. Новый этап развития психологических исследований субъекта. *Вопросы психологии*. 2017. № 2. С. 3–16

13. Карпенко З. С. Картографія інтегральної суб'єктності: пост-постмодерністський проект. *Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії* / за заг. ред. В. Татенка. Київ: Либідь, 2006. С. 157–175.

14. Кузікова С. Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці: монографія. Суми: МакДен, 2011. 412 с.

15. Малахов В. А. Етика спілкування: навч. посібник. Київ: Либідь, 2006. 400 с.

16. Нікітіна І. В. Суб'єктне самовизначення молодшої людини в період повноліття: монографія. Київ: КНТ, 2008. 192 с.

17. Осницкий А. К. Проблемы исследования субъектной активности. *Вопросы психологии*. 1996. № 1. С. 5–19.

18. Петровский В. А. Личность в психологии: парадигма субъектности: учебное пособие. Ростов н/Д: Феникс, 1996. 512 с.

19. Петровский В. А. Психология неадаптивной активности. Москва: Горбунок, 1992. 224 с.

20. Роменець В. А. Історія психології. ХІХ – початок ХХ століття: навч. посібник. Київ, 2007. 614 с.

21. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург: Питер, 1998. 688 с.

22. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 1996. 404 с.

23. Татенко В. О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології. *Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії* / за заг. ред. В. Татенка. Київ: Либідь, 2006. С. 316–357.

24. Татенко В. О. Сучасна психологія: теоретично-методологічні проблеми: навч. посібник. Київ: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2009. 288 с.

25. Узнадзе Д. Н. Общая психология / пер. с груз. Е. Чомахидзе. Питер,

2014. 413 с.

26. Федорова О. В. А и Б сидели на трубе, или междисциплинарность когнитивных исследований. *Логос*. 2014. № 1. С. 19–34.

27. Шехавцова С. О. Суб'єктність у педагогічному аспекті: теорія і практика. Полтава: ПУЕТ, 2016. 414 с.

References

1. Abulhanova-Slavskaya K. A. Dialektika chelovecheskoy zhizni [Dialectics of human life]. Moskva: Myisl, 1977. 224 s.

2. Abulhanova-Slavskaya K. A. Strategiya zhizni [Life strategy]: monografiya. Moskva: Myisl, 1991. 299 s.

3. Bahtin M. M. K filosofii postupka. Raboty 1920-h godov [To the philosophy of action. Works of the 1920s]. Kiyiv: Next, 1994. S. 11–68.

4. Bondarenko O. F. Sub'ektnist yak etichniy vimir: u poshukah vItchiznyanoyi traditsiyi v psihoterapiyi [Subjectivity as an ethical dimension: in search of national tradition in psychotherapy]. *Lyudina. Sub'ekt. Vchinok: Filosofsko-psihologichni studiyi / za zag. red. V. O. Tatenka*. Kiyiv: LibId, 2006. S. 52–69.

5. Brushlinskiy A. V. Problemy psihologii sub'ekta [Problems of subject psychology]. Moskva: In-t psihologii RAO, 1994. 109 s.

6. Volkova N. P. Profesiyno-pedagogichna komunikatsiya [Professional and pedagogical communication]: navch. posibnik. Kiyiv: Akademiya, 2006. 255 s.

7. Galyan O. I. Osobistist shkolyara u vimirah sub'ektnosti: Istoriko-pedagogichniy diskurs [The personality of the student in the dimensions of subjectivity: historical and pedagogical discourse]: monografiya. Drogoich: Redaktsiyno-vidavnichiy viddil DDPU imeni Ivana Franka, 2017. 360 s.

8. Gegel G. V. F. Entsiklopediya filosofskih nauk [Encyclopedia of Philosophical Sciences]. T.1: Nauka logiki. Moskva: Myisl, 1974. 452 s.

9. Gulyas I. A. Osobistist yak integralniy sub'ekt aksiopsihiki [Personality as an integral subject of axiopsychics]. *Nauka i osvita*. 2010. № 2. S. 4–8.

10. Guseltseva M. S. Rozhdenie sub'ektivnosti iz duha chelovekoznaneya [The birth of subjectivity from the spirit of anthropology]. *Voprosyi psihologii*. 2018. № 1. S. 3–15.

11. Ermolenko A. M. Komunikativna praktichna filosofiya [Communicative practical philosophy]: pidruchnik. Kiyiv: Libra, 1999. 488 s.

12. Znakov V. V. Novyy etap razvitiya psihologicheskikh issledovaniy sub'ekta [A new stage in the development of psychological research of the subject]. *Voprosyi psihologii*. 2017. № 2. S. 3–16.

13. Karpenko Z. S. Kartografiya Integralnoyi sub'ektnosti: post-postmodernistskiy proekt [Cartography of integral subjectivity: post-postmodern project]. *Lyudina. Sub'ekt. Vchinok: Filosofsko-psihologichni studiyi / za zag. red. V. Tatenka*. Kiyiv: Libid, 2006. S. 157–175.

14. Kuzikova S. B. Psihologichni osnovi stanovlennya sub'ekta samorozvitku v yunatskomu vitsi [Psychological foundations of the subject of self-development in

adolescence]: monografiya. Sumi: MakDen, 2011. 412 s.

15. Malahov V. A. Etika spilkuвання [Ethics of communication]: navch. posibnik. Kiyiv: LibId, 2006. 400 s.

16. Nikitina I. V. Sub'ektne samoviznachennya molodoyi lyudini v period povnolittya [Subjective self-determination of a young person in adulthood]: monografiya. Kiyiv: KNT, 2008. 192 s.

17. Osnitskiy A. K. Problemyi issledovaniya sub'ektnoy aktivnosti [Problems of research of subjective activity]. *Voprosyi psihologii*. 1996. № 1. S. 5–19.

18. Petrovskiy V. A. Lichnost v psihologii: paradigma sub'ektnosti [Problems of research of subjective activity]: uchebnoe posobie. Rostov n/D: Feniks, 1996. 512 s.

19. Petrovskiy V. A. Psihologiya neadaptivnoy aktivnosti [Psychology of maladaptive activity]. Moskva: Gorbunok, 1992. 224 s.

20. Romenets V. A. IstorIya psihologiyi. XIX – pochatok XX stolittya [History of Psychology. XIX – early XX century]: navch. posibnik. Kiyiv, 2007. 614 s.

21. Rubinshteyn S. L. Osnovyi obschey psihologii [Fundamentals of general psychology]. Sankt-Peterburg: Piter, 1998. 688 s.

22. Tatenko V. A. Psihologiya v sub'ektnom izmerenii [Psychology in the subjective dimension]. Kiyiv: Vidavnichiy tsentr «Prosvita», 1996. 404 s.

23. Tatenko V. O. Sub'ektno-vchinkova paradigma v suchasniy psihologiyi [Subject-action paradigm in modern psychology]. *Lyudina. Sub'ekt. Vchinok: filosofsko-psihologichni studiyi* / za zag. red. V. Tatenka. Kiyiv: Libid, 2006. S. 316–357.

24. Tatenko V. O. Suchasna psihologiya: teoretichno-metodologichni problemi [Modern psychology: theoretical and methodological problems]: navch. posibnik. Kiyiv: Vid-vo Nats. aviats. un-tu «NAU-druk», 2009. 288 s.

25. Uznadze D. N. Obschaya psihologiya [General psychology] / per. s gruz. E. Chomahidze. Piter, 2014. 413 s.

26. Fedorova O. V. A i B sideli na trube, ili mezhdistsiplinarnost kognitivnyih issledovaniy [A and B sat on the pipe, or interdisciplinarity of cognitive research]. *Logos*. 2014. № 1. S. 19–34.

27. Shehavitsova S. O. Sub'ektnist u pedagogichnomu aspekti: teoriya i praktika [Subjectivity in the pedagogical aspect: theory and practice]. Poltava: PUET, 2016. 414 s.